

להוראת מדרשי האגדה

(משה רבנו — מקבל התורה)

במאמרי "להוראת מדרשי האגדה" ב"מעיינות" ה' העירוני על הדרכים המיתודיות בהוראת מדרשי חז"ל, במאמרי זה המוקדש לחג השבועות, חג מתן תורה, ברצוני לעמוד על האגדות הקשורות בדמותו של משה מקבל התורה. מטרת המאמר היא דיאקטית, ברצוני להדגים דרך נוספת בהוראת מדרשי האגדה, שבמאמרי הקודם נזכרה רק ברמז. לשם הבנה מעמיקה יותר בדרכי המדרשים מהראוי להשוותם גם לספרים ההלניסטיים של חכמים: מישאל בימי הבית השני ולאחריו (כגון ידידיה האלכסנדרוני ויוסף בן מתתיהו הכהן); אף שנכתבו הספרים היווניים האלה על ספר התורה, היתה כוונתם אפילו לוגית: להראות לעמים — ואף ליהודים בארצות התרבות היוונית — את כבודה וערכה של תורת ישראל. בגלל הכיוון האפולוגטי, פירשו והתאימו את סיפורי התורה וחוקיה לפי רוחה של הפילוסופיה היוונית ולפי טעמים של חגיגי התרבות היוונית. על ידי השוואת דבריהם למדרשים תתבלט דרכם המיוחדת, השקפתם היהודית המקודית של חכמינו וז"ל בהסברת דברי התורה.

במאמרי זה אני משווה את דברי חז"ל לדבריו של יוסף בן מתתיהו הכהן, בספרו "קדמוניות היהודים". רוב אגדות חז"ל המובאות פה נמצאות בספר האגדה של ביאליק — רבניצקי, אולם השוויתי אותן למקור, לשמות רבה פרשה א ועוד. בכל ההשוואות ייכחו המורה והתלמיד, במגמה שבדברי יוספוס לקרב את דברי התורה לתפיסת השכל האנושי ולהרחיק את הנט והמופלא, להדגיש את חכמתם של גיבורי המקרא ובייחוד את יופיים החיצוני ואת אהבתם לסדר ולהרמוניה. לעומת זאת באגדות חז"ל ניכרת הנטייה למופלא ולמופת, להדגשת אופיים המוסרי ויופיים הפנימי של גיבורי המקרא ונאמנותם לה' — גם כשיש ניגוד לתפיסה השכלית.

1 הציסטוח לפי "קדמוניות היהודים" בתרגומו של א. שליט, הוצאת מוסד ביאליק, ירושלים, ת"ש.

א. לידתו וילדותו של משה (עמ' 221)

(א) "אחד האצטגנינים — אנשים המוכר שרים להגיד את העתידות לאמיתן — הוריע למלך, שעתיד באותו זמן להי' וולד איש בישראל, שישפיל את (כבוד) מלכות מצרים ויגשא את עם ישראל וכשיגדל יעלה על כל אדם במידותיו הטובות ויוכה לתהילת עולם, והמלך פחד וציוה בעצתו של אותו אצטגנין, להשליך, היאורה ולחרוג כל זכר שיולד לבני ישראל" (יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים עמ' 58).

"ויצו פרעה לכל עמו" (שמות א, כב). "אמר ר' יוסי בר' חנינא: אף על עמו גזר, ולמה עשה כן? שהיו אסטרוולוגין אומרים לו: גואל ישראל נתעברה ממנו אמו, ואין, אנו יודעים אם ישראל הוא או מצרי הוא. באותה שעה כינס פרעה כל המצריים ואמר להם: השאלו לי את בניכם תשעה חדשים, שאשליכם ליאור... כל ה-בן הילוד בין יהודי בין מצרי, ולא רצו לקבל ממנו שאמר ר' בן מצרי לא יגאל אותן לעולם, אלא מן העבריות" (שמות רבה א, כב).

האגדה על האצטגנין שוה בשני המקורות, אולם ישנם הבדלים בפרטים. לדברי חז"ל גזר פרעה גם על בני עמו מדיוק הכתובים "כל ה-בן הילוד", לעומתם יוסף בן מתתיהו מביא, שהגזירה היתה רק על בני ישראל, כמו שמסתבר וכפי שנאמר גם בשמות רבה: "בן מצרי לא יגאל אותן לעולם אלא מן העבריות". חז"ל מדגישים שהאצטגנין חזה מראש שיולד "גואל יש-ראל", ויוסף בן מתתיהו מוסיף גם קו אנושי של קנאת כל לית, שמשוה "יעלה על כל אדם במידותיו הטובות ויוכה לתהילת עולם". באגדה אחרת (שמות רבה שם) נוסף: "היאורה תשליכוהו" — למה גזרו להשליכן ליאור? — שהיו רואין האסטרוולוגין שמושיען של ישראל, על ידי מיים ילקה, והיו סבורין שבמיים יטבע, ולא היה אלא על-ידי באר מיים נגזר עליו גזירת מוות, שנאמר (במדרב כ, יב) "יען לא האמתם בי וגו'". הנוסח הזה של האגדה לא הובא כלל בדברי יוסף בן מתתיהו. חז"ל לא כיסו על חטאו של משה שגרם לו מיתה, לעומתם יוסף אינו מוכיר כלל את חטאו מריבה (קדמוניות עמ' 78).

(ב)

"ותקה לו תבת גמא ותחמרה בחמר ובזפת" (שם ב, ג). "הנא: חימד מבפנים וזפת מבחוץ — כדי שלא יריח אותו צדיק ריח רע" (שמות רבה שם, כה).

וכך החליטו ועשו מקלעת גומא... וכפרו אותה אחר כך, בכופר, משום שהכופר חוסם בפני המים, מלחדוד בעד מעשה המקלעת" (קדמוניות עמ' 59).

דברי יוסף מובא הנימוק הטבעי, הזפת בא כדי שהמים לא יחדרו לחיבה, אולם בדבריו חז"ל ישנה דאגה מיוחדת לנפשו של הילד, שלא יריח אותו צדיק רית רע.

(ג)

"ותרמותים (בת פרעה) ציוותה להביא אשה, שתחלוץ שר לתינוק, ואילו זה לא קיבל את השד, אלא היסב את פניה, וכשעסה כן לנשים רבות, אמרה מר"ם... לחינם תקראי המלכה את הנשים האלה להיניק את הילד - ואין להן שום קרבה אליו, ואולם אם תצווי להביא אשה מהנשים העבריות, אולי ימחר לקבל את השד מבת עמו" (קדמוניות ע"מ 60).

"האלך וקראתי לך אשה מינקת מן העבריות" (שם, שם, ז) - "למה אמרה כן? לפי שהחזירתו למשה על כל המצריות להניק אותו ופסל את כולן. ולמה פסלן? - אמר הקדוש ברוך הוא: הפה שעתיד לדבר עמי יינק רבו סמא? ... למחר יהיו המצריות אומות: זה שמדבר עם השכינה - אני הניקתיהו" (שמות רבה שם, ל).

לדברי יוסף בן מתתיהו סירובו של משה לינוק מן המצריות נבע מנכונותן הלאומית, אולם בדבריו חז"ל מודגש עניין הקדושה של משה, שלא יינק את הטומאה המצרית, אם כי לפי הדין מותר לנכרית להיניק ילד מישראל (עי' שמות רבה שם ועברה זרה כו, ע"א).

(ד)

"וכשהיה בן שלוש הגדיל אלהים את קומתו בשיעור מפליא, ולא היה בן אדם... שלא יתפעם מיופיו של משה בשעה שדאחה, ורבים שנזדמן להם לפגשו בדרך... נמשכו אחרי מראה התינוק והיו עוזבים עבודתם... כדי להסתכל בו" (קדמוניות שם).

"ויגדל הילד" (שם ב, י), "ויגדל משה" (שם, שם יא) - "וכי אף הכל גדלים? - אלא לומר לך שהיה גדל שלא כדרך כל העולם" (שמות רבה שם לא ולב).
"ולפי שהיה יפה הכל מתאיים לר" - אותו - מי שהיה רואהו, לא היה מעביר עצמו מעליו" (שם כו).

כאן מתאימים דברי יוסף לדברי המדרש.

(ה)

"וכיון שהיה הילד בעל צורה כזה, אימצה אותו תרמותים לה לבן משלה. מאחר שלא זכתה לבן... וזה (פרעה) לקחו (למשה) ואימץ אותו באהבה אל לבו ושם את הכתה על דאשו, כדי לגרום נחת רוח לבתו, ומשה תפסו

"ותביאנהו לבה פרעה" (שם) - "היתה בת פרעה מנשקת ומחבקת ומחבבת אותו כאילו הוא בנה... והיה פרעה מנשקו ומחבקו, והוא נוטל כתרו של פרעה ומשימו על דאשו... והיו שם יושבין חרטומי מצרים ואמרו: מתיירר

בכתר והורידו לארץ... ודרך עליו ברגלו... וכשראה זאת האצטג' נין... אמר: הרי זה אותו הנער, מלכי שהודיע לנו אלהים עליו, שאם נהרגוהו, לא נדע פחד עוד... כי נהג בתוצפה כלפי מלכותך ודרך על כת' רך... אולם תרמוטיס הקדימה אותו והצילה את התינוק מידו" (קדמוניות עכ"ו 61).

אין אני מזה... שלא יהיה זה אותו שאנו אומרים שעתיד ליטול מלכות ממך. מהם אימרים להורגו ומהם אומ' רים לשדופו. והיה יתרו יושב ביניהן ואומר להם: הנער הזה אין בו דעת, אלא בחנו אותו והביאו לפניו בקערה זהב וגחלת, אם יושיס ירו לזהב — יש בו דעת והרגו אותו, ואם יושיס ירו לגחלת — אין בו דעת ואין עליו מש' פט מוות. מיד הביאו לפניו ושלח ירו ליקח הזהב, ובא גבריאל ורחק את ירו ותפש את הגחלת, והכניס ירו עם הגחלת לתוך פיו ונכחה לשונה, וממנו נעשה כבד פה וכבד לשון" (שמות רבה שם, לא).

בדברי חז"ל נאמר שמשה שם את הכתר על ראשו, ובדברי יוסף שמשו הורידו לארץ ודרך עליו, אחרי שפרעה עצמו שם את הכתר על ראש משה — להראות חיבתו לבתו; בדברי חז"ל נעשתה הצלת משה על ידי המלאך גבריאל בנס, ובדברי יוסף העניין טבעי: בתפרעה "הצילה את התינוק", גם עצתו של יתרו חסרה בדבריו. ב"קדמוניות" חסרים מעשי נסים; הצלת משה נתלית בבת פרעה וב"השגחת האלהים" (קדמוניות עמ' 61).

ב. מתן תורה

בדברי חז"ל בכמה מקומות, בבבלי, מכילתא ומדרשים מובא שהר סיני נבחר למתן תורה מכל ההרים הגבוהים, אם כי היה השפל בין ההרים (סוטה ה' ע"א).

(א)

"בשעה שבא הקדוש ברוך הוא ליתן תורה בסיני היו ההרים רצים ומדיינים אלו עם אלו, זה אומר עלי התורה ניתנת וזה אומר עלי תורה ניתנת... אמר הקדוש ברוך הוא: למה תרצון הרים וגו', כולכם גבנונים... כולכם נעשה עבודה זרה על ראשיכם, אבל סיני שלא נעשה עבודה זרה עליו — הרי חמד ה' לשבתו" (בראשית רבה צט' א; וגם במכילתא יתרו; בחודש פרשה ר, ובמגילה כט, ע"א).

"כעבור זמן מה נתג את העדרים ורעה אותם על יד הר הנקרא סיני. ההר הזה הוא הגבוה שבהרים שם וטוב מאוד למרעה... ולא נבער לפני כן, משום שהרועים לא העזו לעלות בו מחמת האמונה שאלהים שור' כן בקרבו" (קדמוניות עמ' 64).

"באמרו זאת עלה על הר סיני, הג' ביה שבהרים במקומות ההם, שלא רק שאי-אפשר להם לבני אדם לעלות עליו מפני גדלו ומפני שיפוע התהומות (שלגלילי), אלא גם לדאותו (קשה) בלי ליגע את העין" (שם עמ' 82).

כולט ההבדל בין גישת חז"ל שהר סיני נבחר בגלל שפלותו ובגלל שלא נעשתה בו עבודה זרה, לגישת יוסף בן מתתיהו המפליא את גבהו של ההר, בהתאם לערך המאורע הגדול של מתן-תורה. (היוונים מביעים את השתומם מותם והערצתם למראה הרים גבוהים הראויים לפולחן אלילי כהר אולימפוס כיוון וכדומה).

(ב)

"ובדברו דברים אלה, קירב את העם יחד עם הילדים, שיש מעו את אלהים מדבר אליהם את אשר עליהם לעשות... ושמעו עו כולם קול שבא ממרום, באופן שלא הלך לאיבוד אף אחד מהדיברות" (שם).

"ירעם אל בקולו נפלאות" (איוב לו, ה) — מהו ירעם? כשנתן הקדוש ברוך הוא את התורה בסיני, הראה בקולו לישראל פלאי פלאים, כיצד? היה הקב"ה מדבר והקול יוצא ומתויר בכל העולם: — ישראל שומעין את הקול בא אליהם מן הדרום, והיו רצים לדרום לקבל את הקול ומדרום נהפך להם לצפון והיו רצים לצפון, ומצפון נהפך למזרח... וממזרח נהפך להם למערב... ומן המערב נהפך להם מן השמים והיו תולין עיניהם... — היה הקול יוצא ונחלק לשבעים קולות לשבעים לשון, כרי שישמעו כל האומות, וכל אומה ואומה שומעת קול בלשון הארץ מה... בוא וראה היאך הקול יוצא, אצל כל ישראל וכל אחד ואחד לפי כוחו: הזקנים לפי כוחן, הבהורים לפי כוחן, והקטנים לפי כוחן, והיונקים לפי כוחן, והנשים לפי כוחן, ואף משה לפי כוחו" (שמות רבה ה, ט).

גישתו של יוסף לקול אלהים טבעית היא: משה קירב את העם והילדים, כדי שישמעו את קול ה'; אבל לפי מדרשי חז"ל פלאי פלאים היו בקול ה', הוא נשמע ונתפרסם מיד בארבע רוחות השמים ולכל האומות בלשונותיהן, ולישראל נתפס לכל אחד ואחד לפי כוחו.

סיכום: זוהי דק דוגמה אחת לאפשרויות המרובות של השוואות על נושאים מקראיים, בין דברי חז"ל לספרי יוסף בן מתתיהו ופילון האלכסנדרוני. ההשוואה מוכיחה את מקוריותן של אגדות חז"ל, שיסודן בשורשי תרבות ישראל, בלי השפעה זרה ובלי מחשבה זרה.